

Urmia University

Studying the role and status of the position of Sepahsalar in the Safavid government

Mahmoud Mehmannaavaz¹

1- Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Yasuj University, Yasuj, Iran

ARTICLE INFO	ABSTRACT
<p>Article type: Research Article</p> <p>Received: 2024/11/17</p> <p>Accepted: 2024/12/21</p> <p>pp: 1- 11</p> <p>Keywords: Sepahsalar, Safavid, Shah Abbas I, Qizilbash, Army.</p>	<p>The coming to power of Shah Abbas I (1038 - 996 AH) caused extensive changes in the structure of the Safavid government (1135 - 907 AH). One of Shah Abbas's strategies for consolidating the foundations of his power was to reduce the power of the Qizilbash forces and reform the Safavid military organization. From these reforms, Shah Abbas created some new military positions, one of which was the position of Sepahsalar. In fact, the history of the position of Sepahsalar dates back to the pre-Islamic era, and Shah Abbas somehow revived it. In the Safavid military organization, the Sepahsalar was responsible for commanding all military forces, including the Qizilbash, the Qollars, and ... Usually, this position existed during the outbreak of war, and at times when the Safavids were not involved in a specific war, this position was eliminated. However, this rule was not always observed, and in some cases, the position of Sepahsalar existed even without the country being involved in a war. The present study has been conducted with the aim of investigating and explaining the role and position of the Sepahsalar in the Safavid military and administrative organizations. The approach of the present study is descriptive-analytical based on collecting information using a library method. The research relies on the original texts from the Safavid period.</p>
	<p>Citation: Mehmannaavaz, M. (2024). Studying the role and status of the position of Sepahsalar in the Safavid government. <i>Journal of Historical Findings</i>, 1(3), 1-11.</p> <p> © The Author(s). Publisher: Urmia University.</p> <p>DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2024.55732.1017</p> <p>DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.3.1.6</p>

Extended Abstract

Introduction

The coming to power of the Safavid government is considered one of the most important events in Iranian history. This government is considered a distinctive government in Iranian history due to some characteristics. From the very beginning of its formation, the Safavids had a military nature besides their ideological nature, like many similar governments. The Qizilbash, as the military arm of the Safavids, has a special presence in Iranian history. At times in Safavid history, this powerful group became a serious obstacle to the power of the Safavid government and caused its weakening, by resorting to tribal rivalries and prioritizing tribal interests over the interests of the government. Shah Abbas I, early in his reign, sought to reduce the power of the Qizilbash by creating another military force consisting of slave forces, which he succeeded to some extent. In fact, Shah Abbas made extensive reforms in various fields to strengthen the Safavid government, and the military sector was one of the most important parts of the Safavid Empire, and Shah Abbas made reforms in its structure. Some military positions such as the gunnery officer, the artillery commander, and so on were created for the first time in Iranian history as a result of these reforms of Shah Abbas. In addition to creating new positions in the structure of the Iranian army, Shah Abbas also revived some older positions that had their roots in Iranian history. The position of Sepahsalar, whose history dates back to the pre-Islamic era, was once again revived by Shah Abbas I and replaced the position of Amir al-Amrai. This action of Shah Abbas was carried out with several motives and goals, and this research attempts to answer the questions that exist in this field.

Material & Methods

The present research was carried out with the aim of examining and explaining the role and position of the Sepahsalar in the military and administrative organization of

the Safavids. The research method in this study is historical-analytical and the data collection is done through the library method. The research relies on primary texts from the Safavid period.

Results and discussion

The coming to power of Shah Abbas I (1038-996 AH) caused extensive changes in the structure of the Safavid government (1135-907 AH). Shah Abbas carried out extensive reforms in various political, economic, social, cultural, etc. areas so that he became one of the most famous kings of Iran. One of Shah Abbas's strategies for consolidating the foundations of his power was to reduce the power of the Qizilbash forces and reform the Safavid military organization. From these reforms of Shah Abbas, some new military positions were created, one of which was the position of Sepahsalar. In fact, the history of this position dates back to the pre-Islamic era, and Shah Abbas somehow revived it. In the Safavid military organization, the Sepahsalar was responsible for commanding all military forces, including the Qizilbash, the Qollars, etc. Usually, this position existed during the outbreak of war, and at times when the Safavids were not involved in a specific war, this position was eliminated. Of course, this rule was not always observed, and in some cases, the Sepahsalar position existed even when the country was not in a state of war.

Conclusion

The creation of the Sepahsalar position by Shah Abbas I was aimed at reducing the power of the Qizilbash, increasing the Safavid Shah's dominance over the most important military position, strengthening the issue of legitimacy by reviving pre-Islamic positions and titles, etc. This change in the Safavid military structure led to greater dominance of the Safavid Shah over military affairs. However, the creation of the Sepahsalar position caused an imperceptible competition between the Sepahsalar and the Qorchibashi

(commander of the Qizilbash), which could have been a new problem in addition to the already existing problems (the competition between the Turks and the Tajiks). This competition caused disruption in military affairs, especially during the time of weaker kings. This problem can be seen in the court competitions during the time of Shah Sultan Hussein which ultimately led to the fall of the Safavids. The revival of the Sepahsalar position by Shah Abbas I, while potentially advantageous in certain respects, also carried inherent risks and complexities, making it difficult to definitively assess the overall impact of this decision on his reign. The Sepahsalar in the new military organization that Shah Abbas designed did not belong to any of the power groups, and any of these groups could hold this position regardless of their racial and ethnic status. The most important task of the Sepahsalar

was to create empathy and unity among the heterogeneous military forces of the Safavids in times of war. Of course, as mentioned, the unifying or divisive function of the Sepahsalar was more affected by the degree of control of the Safavid king over his affairs and authority.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The author approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The author declares that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The author would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

بررسی نقش و جایگاه منصب سپهسالار در حکومت صفویان

محمود مهمان نواز^۱

۱- دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>روی کار آمدن شاه عباس اول (۱۰۳۸ - ۹۹۶ ق) سبب تغییرات گسترده در ساختار حکومت صفویان (۱۱۳۵ - ۹۰۷ ق) گردید. یکی از راهکارهای شاه عباس برای تحکیم پایه‌های قدرت خویش، کاهش قدرت نیروهای قزلباش و اصلاحات در تشکیلات نظامی صفویان بود. از درون این اصلاحات شاه عباس برخی مناصب جدید نظامی به وجود آمدند که یکی از این‌ها منصب سپهسالاری بود. در واقع پیشینه منصب سپهسالاری به دوران پیش از اسلام برمی‌گشت و شاه عباس به نوعی به احیای آن پرداخت. سپهسالار در تشکیلات نظامی صفویان مسئولیت فرماندهی تمامی نیروهای نظامی اعم از قزلباش، قولرها و ... را بر عهده داشت. معمولاً این منصب در زمان وقوع جنگ وجود داشته و در مقاطعی که صفویان درگیر جنگ خاصی نبوده‌اند، این منصب را حذف می‌کردند. البته این قاعده همواره رعایت نمی‌شد و در برخی مواقع منصب سپهسالاری بدون آنکه کشور در حالت جنگی باشد نیز وجود داشت. به هر روی پژوهش حاضر با هدف بررسی و تبیین نقش و جایگاه سپهسالار در تشکیلات نظامی و اداری صفویان به انجام رسیده است. روش و رویکرد پژوهش حاضر توصیفی - تحلیلی بر پایه جمع‌آوری اطلاعات به روش کتابخانه‌ای انجام شده است. ابزار اصلی پژوهش استناد به متون اصلی دوره صفویه می‌باشد.</p>	<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۲۷</p> <p>پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۰۱</p> <p>صص: ۱-۱۱</p> <p>واژگان کلیدی: سپهسالار، صفویه، شاه عباس اول، قزلباش‌ها، ارتش.</p>
<p>استناد: مهمان نواز، محمود. (۱۴۰۳). بررسی نقش و جایگاه منصب سپهسالار در حکومت صفویان. نشریه یافته‌های تاریخی، ۱(۳)، ۱-۱۱.</p> <p>©نویسندگان </p> <p>ناشر: دانشگاه ارومیه.</p> <p>DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2024.55732.1017</p> <p>DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.3.1.6</p>	

^۱ نویسنده مسئول: محمود مهمان نواز، پست الکترونیکی: mehmannaavaz86@gmail.com ، تلفن: ۰۹۱۸۱۴۳۵۹۴۱

مقدمه

شکل‌گیری حکومت صفویان یکی از مهم‌ترین حوادث تاریخ ایران محسوب می‌شود. این حکومت به سبب برخی ویژگی‌ها، حکومتی متمایز در تاریخ ایران به شمار می‌آید. صفویان از همان ابتدای شکل‌گیری در کنار ماهیت ایدئولوژیک به‌مانند بسیاری از حکومت‌های مشابه، دارای ماهیتی نظامی بودند. قزلباش‌ها به‌عنوان بازوی نظامی صفویان در تاریخ ایران خودنمایی خاصی می‌کنند. این بازوی قدرتمند در مواقعی از تاریخ صفویان با روی آوردن به رقابت‌های قبیله‌ای و ترجیح دادن منافع قبیله‌ای بر منافع حکومت، به مانعی جدی برای قدرت حکومت صفویان تبدیل و سبب تضعیف آن شدند. شاه عباس اول در اوایل پادشاهی با ایجاد نیروی نظامی دیگری متشکل از نیروهای غلامان در پی کاهش قدرت نیروی قزلباش‌ها برآمد که تا حدودی نیز موفق شد. به واقع شاه‌عباس برای تقویت حکومت صفویان اصلاحات گسترده‌ای در زمینه‌های مختلف انجام دادند و بخش نظامی یکی از مهم‌ترین قسمت‌های امپراتوری صفوی بوده که شاه عباس اصلاحاتی در ساختار آن انجام داد. برخی منصب‌های نظامی برای اولین بار در تاریخ ایران، از دل این اصلاحات شاه عباس به وجود آمدند که به‌عنوان نمونه می‌توان به تفنگچی آقاسی، توپچی باشی و ... اشاره نمود. شاه عباس علاوه بر ایجاد منصب‌های جدید در ساختار ارتش ایران، برخی مناصب قدیمی‌تر که ریشه در تاریخ ایران داشتند را نیز احیا نمود. منصب سپهسالاری که سابقه وجود آن به دوران پیش از اسلام بازمی‌گشت، یک‌بار دیگر توسط شاه عباس اول احیا و جایگزین منصب امیرالمرائی گردید. این اقدام شاه عباس با انگیزه‌ها و اهداف متعددی به انجام رسیده که در این پژوهش سعی بر آن است به پرسش‌هایی که در این زمینه وجود دارد پاسخ داده شود.

تا به امروز پژوهشی مستقل و جامعی در باب منصب سپهسالار در دوره صفویان به انجام نرسیده است. ویلم فلور در کتابی تحت عنوان «دیوان و قشون در عصر صفوی» (۱۳۸۸) به مسئله مناصب نظامی در دوره صفویان پرداخته است. این اثر شامل سه فصل می‌باشد که فصل سوم آن تحت عنوان سازمان قشون به وظایف مناصب نظامی و همچنین وضعیت قشون و سلاح‌های مورد استفاده ارتش ایران در دوره صفویه پرداخته است. در این اثر فلور سعی کرده هر چند مختصر اطلاعاتی درباره منصب سپهسالار ارائه نماید وی لیستی از کسانی که صاحب منصب سپهسالاری بوده‌اند را به همراه مدت خدمتشان آورده است. البته این لیست دارای برخی اشکالات و اشتباهات می‌باشد. ثواقب در مقاله‌ای با عنوان: «سازمان سپاه و صاحب منصبان نظامی عصر شاه صفی (۱۰۵۲-۱۰۳۸ ق)» (۱۳۹۱) به بررسی مناصب نظامی و صاحبان این مناصب در دوره شاه صفی پرداخته است. وی به‌صورت مختصر اشاره‌ای به منصب سپهسالار در زمان پادشاهی شاه صفی نموده است. در جلد ۲۲ دانشنامه جهان اسلام، غفرانی و تنهایی (۱۳۹۶) مقاله‌ای سپهسالار را نگاشته‌اند که به بررسی این منصب در تاریخ ایران پرداخته‌شده و در این مقاله به‌صورت گذرا به منصب سپهسالاری در دوره صفویه نیز توجه شده است.

دلایل و چرایی احیای منصب سپهسالار

منصب سپهسالار از جمله مناصب نظامی بوده که پیشینه دورودرازی در تاریخ ایران دارد. این منصب در زمان ساسانیان مرسوم بوده و به آن سپاهبذ گفته می‌شد (کریستین سن، ۱۳۶۸: ۴۹۳). بعد از اسلام در میان حکومت‌های نیمه‌مستقل مانند سامانیان، غزنویان، آل بویه، سلجوقیان و ... منصب سپهسالاری وجود داشته که در این دوره‌ها به آن سپه سالار، اسفهلار و اسفهلار گفته می‌شد (گردیزی، ۱۳۶۳: ۳۵۲؛ غفرانی و تنهایی، ۱۳۹۶: ۸۴۷). منصب سپهسالاری در زمان صفویه و به دوره پادشاهی شاه عباس اول مجدداً احیا شد. شاه عباس اول بانی اصلاحات نظامی در زمان صفویان بود که به نظر می‌رسد منصب سپهسالاری را با اهداف خاصی احیا کرده است. تا قبل از ایجاد منصب سپهسالاری، منصب امیرالمرایی در راس امور نظامی قرار داشت. البته منظور آن نیست که قبل از شاه عباس اول در تشکیلات نظامی صفوی اثری از منصب سپهسالاری نباشد بلکه عنوان امیرالمرآء پررنگ‌تر از سپهسالار بوده است. به واقع در منابع صفویان در هم آمیختگی این دو منصب قبل از شاه عباس اول به خوبی مشهود است که با قدرت یافتن عباس اول این مسئله برطرف گردید.

سیوری در مورد هدف شاه عباس اول از احیای منصب سپهسالار می‌نویسد: «احیای عنوان باستانی سپهسالار ایران (فرمانده کل نیروهای مسلح ایران) یکی از روشن‌ترین نشانه‌های تبدیل دولت صفوی به مفهوم کامل یک دولت است. عنوان سپهسالار در اوایل روی کار آمدن صفویان، به‌طور کلی مورد بهره‌گیری نبود.» (سیوری، ۱۳۸۲: ۲۶۶). سیوری روی این نکته تأکید زیادی دارد

که این اقدام در راستای ایجاد دولت بوده است. برای این عمل شاه عباس دلایل دیگری نیز ذکر شده است «هویت فارسی واژه از تلاش شاه برای ایجاد شاهنشاهی ایرانی متمرکز پدر سالاری بر پایه وفاداری به شاه و فارغ از نسبت‌های طایفه‌ای و انتظارات منجی باورانه حکایت دارد.» (بابایی و دیگران، ۱۳۹۰: ۴۶). در واقع به نظر می‌رسد مهم‌ترین اهداف شاه عباس در این اقدام را می‌توان این‌گونه بیان نمود:

۱- تا قبل از شاه عباس اول، صفویان وابستگی کامل به نیروهای قزلباش داشتند و آن‌ها بودند که در تمامی امور دخالت می‌کردند. شاه عباس اول پس از قدرت گرفتن، یکی از مهم‌ترین اهداف خود را کاستن از اختیارات و قدرت قزلباش‌ها قرار داد. به همین خاطر بود که نیروی سوم را به وجود آورد. او قصد تمرکز قدرت نظامیان زیر نظر شاه را داشت به همین سبب همه نظامیان را تحت فرمان سپهسالار قرار داد و منصب امیرالامرائی را که منصبی در اختیار قزلباش‌ها بود منسوخ و سپهسالار را جایگزین آن کرد. در منصب جدید نیازی نبود که حتماً صاحب آن یک قزلباش باشد و اصولاً تعریف منصب سپهسالاری به‌گونه‌ای بود که غیر قزلباشان هم می‌توانستند صاحب این منصب شوند. همان‌گونه که اولین کسی که صاحب این منصب شد، قرچقای خان (م ۱۰۳۴/ق ۱۶۲۴م) غلام ارمنی بود. در زمانی که مسئله‌ای نظامی مانند یک جنگ به وجود می‌آمد همه ملزم به پیروی از سپهسالار بودند. بدین ترتیب همه صنوف نظامی زیر نظر او قرار می‌گرفتند و سپهسالار نیز معمولاً وفادار شاه بود نه وفادار به قبایل و یا قبیله‌ای خاص از قزلباش‌ها. پس تعدیل و تضعیف قدرت لجام‌گسیخته قزلباش‌ها از مهم‌ترین اهداف احیا و تقویت سپهسالار توسط شاه عباس اول بود.

۲- هدف دیگری را که از این اقدام شاه عباس اول می‌توان متصور بود، انتظام بخشیدن به تشکیلات نامنظم نظامی صفویان بود. قبل از شاه عباس اول مناصب نظامی مشخص و تفکیک‌شده نبودند و نمی‌شد تشخیص داد که بعد از شاه چه کسی مسئولیت فرماندهی نظامیان را بر عهده دارد.

۳- مسئله سوم مشروعیت حکومت صفویان بود. این مسئله در زمان شاه عباس اول که حکومت صفویه به میانه‌های راه خود رسیده دارای اهمیت زیادی شده بود. شاه عباس هنگامی که تصمیم به کاهش دادن قدرت قزلباش‌ها گرفت به‌نوعی بر مشروعیت شاه صفوی نیز می‌توانست لطماتی وارد کند، زیرا قزلباش‌ها، ارادتمندان خاندان شیخ صفی‌الدین بودند و اطاعت از شاهان صفوی برای آن‌ها ثواب اخروی هم داشت، حال که آن‌ها تضعیف‌شده بودند. برای پر کردن این خلأ و یافتن مشروعیتی جدید که جایگزین ارادت قزلباش‌ها باشد، باید دنبال راه چاره‌ای گشت. علاوه بر مسائل مذهبی که مشروعیت بخش صفویان بود، مسئله‌ای دیگر که می‌توانست مشروعیت بخش باشد، مسئله ملیت و ایرانیّت و بازگشت به مسائل مشروعیت بخش دوران باستان بود. منصب سپهسالار می‌توانست یادآور دوران باستانی ایران باشد زیرا این منصب ریشه‌ای در مسائل ترکی و یا اسلامی نداشت بلکه کاملاً ایرانی بود. شاه عباس با احیای این منصب خود را به نوعی جانشین و ادامه‌دهنده شاهنشاهی‌های ایران باستان می‌دانست. تلاش شاه عباس برای رساندن مرزهای ایران به مرزهای باستانی (فرات در غرب) و همچنین بخشیدن نام‌های اساطیری ایرانی به عناصر نیروی سوم (مانند رستم، خسرو، سیاوش) در زمان عباس اول و خصوصاً در دوران شاهان بعدی می‌تواند نشانه‌هایی در این راستا باشد. بنابراین احیای منصب سپهسالاری می‌تواند با هدف تحکیم پایه‌های مشروعیت صفویان باشد.

در مورد اینکه چه زمانی منصب سپهسالاری احیا شد تقریباً شکی وجود ندارد که در زمان شاه عباس اول بوده است؛ اما فلور معتقد است که «لقب سپهسالار ایران فقط در اواخر سلطنت سلیمان در ۱۱۰۴/م ۱۶۹۲ ق باب شده باشد که رستم خان سپهسالاری گمارده شد» (فلور، ۱۳۸۸: ۳۷-۳۶)؛ اما این نظر فلور به‌طور کلی دور از واقعیت است زیرا همان‌طور که عنوان شد اولین سپهسالار قرچقای خان ارمنی در زمان شاه عباس اول بود. در زمان شاه صفی نیز زینل‌خان سپس رستم‌خان سپهسالار بودند به همین ترتیب در دوران شاهان بعدی این مسئله نیز قابل مشاهده است. این مسئله در منابع به وضوح قابل مشاهده است. نکته جالب‌تر آنکه فلور در ادامه، فهرستی از اشخاصی که صاحب این منصب بوده‌اند را آورده که به‌خوبی مشخص می‌کند این منصب قبل از ۱۱۰۴/ق ۱۶۹۲م وجود داشته است.

در مورد اینکه آیا منصب سپهسالاری بعد از مرگ شاه عباس نیز همیشه وجود داشته اختلاف نظر وجود دارد. برخی منابع تأکید می‌کنند که منصب سپهسالار فقط در زمان جنگ وجود داشته است. «سپهسالار ژنرال‌یسم و فرمانده کل ارتش پادشاه ایران است؛ اما این منصب موقع جنگ داده می‌شود، جنگ که تمام شد مدت این منصب نیز به پایان می‌رسید» (تاورنیه، ۱۳۳۶: ۵۸۱) شاردن

در مورد سپهسالار می‌نویسد: «تا قبل از شاه سلیمان سپاهیان ایران دارای یک تن فرمانده کل بود که او را سپهسالار می‌نامیدند، و معمولاً خان یا حاکم ماد صاحب این سمت بود اما در این روزگاران چون در سراسر ایران صلح برقرار است، این سمت را حذف کرده‌اند و اگر در آینده جنگی پیش آید به یکی از سرداران تا پایان جنگ سمت فرماندهی کل قوا می‌دهند» (شاردن، ۱۳۷۴: ۳/۱۲۰۲-۱۲۰۱). کمپفر نیز می‌نویسد: «در همین اواخر سپهسالار یک شغل ثابت از تشکیلات حذف شده است این روزها هر گاه لازم باشد هر سه واحد ارتش را بسیج می‌کنند تحت سرپرستی یک سپهسالار قرار می‌دهند و پس از پایان جنگ باز سپهسالار را از خدمت مستعفی می‌کنند» (کمپفر، ۱۳۷۷: ۹۱-۹۰) در میان محققان اخیر نیز لوفت (۱۳۸۰: ۱۳) و بیانی (۱۳۵۳: ۱۲۵) بر این نکته تأکید می‌کنند که سپهسالار فقط موقع جنگ انتخاب می‌شده است.

به نظر می‌رسد که این منصب در مقطعی یعنی در اواخر سلطنت شاه عباس دوم (۱۰۶۴ق/۱۶۵۳م) و در ادامه در اوایل سلطنت شاه سلیمان بدون متصدی و یا احتمالاً حذف شده است. البته در دوره سلطنت شاه سلیمان و در ادامه سلطنتش این منصب دوباره احیا می‌شود. چون در دوره همین پادشاه، رستم خان که لقب سپهسالاری داشت، جهت مقابله با شورش سلیمان خان بابان به کردستان اعزام شد (هدایت، ۱۳۸۰: ۶۹۳۳/۸). شاردن و تاورنیه در زمان شاه عباس دوم و شاه سلیمان و کمپفر نیز در عهد سلیمان در ایران حضور داشته‌اند و تنها این منابع هستند که تأکید می‌کردند منصب سپهسالار فقط در زمان جنگ وجود دارد و در واقع چند سال آخر سلطنت شاه عباس دوم و شاه سلیمان را بر قبل و بعد از آن تعمیم داده‌اند و همین امر لوفت و بیانی را نیز دچار اشتباه کرده است. اینکه چرا شاه عباس دوم این منصب را حذف کرده، ظاهراً که وی فقط به دلایل و سلاطین شخصی این منصب را حذف کرده است. وی پس از عزل علی‌قلی خان کسی را به این سمت منصوب نمود و چنین به نظر می‌رسد این کار به دلیل عدم وقوع جنگ نبوده است. بیان این مسئله که سپهسالار فقط در هنگام جنگ وجود داشته تا حدود زیادی مردود است. زیرا پس از فتح قندهار توسط شاه عباس دوم تا زمان به وجود آمدن آشوب در قندهار توسط افغان‌ها در اواخر صفویان دیگر جنگ مهمی رخ نداده است، پس بنابر ادعاهای قبلی در این فاصله می‌بایست سپهسالاری وجود نداشته باشد در حالی که بیش از ده تن صاحب این منصب بوده‌اند از جمله حمزه خان، علیقلی خان زنگنه، رستم خان و... البته قطعاً کارایی و عملکرد سپهسالار در زمان جنگ بیشتر بوده و بیشتر مورد توجه بوده است.

وظایف و اختیارات سپهسالار

همان‌گونه که از عنوان سپهسالار پیدا می‌باشد، دارنده این منصب می‌بایست صاحب منصب و صاحب اختیار دیگر نیروهای نظامی باشد، یعنی بعد از شاه، نفر دوم باشد. نصیری در مورد وظایف و اختیارات سپهسالار می‌نویسد: «در روز معرکه جنگ، اختیارات کل سپاه، خواه قشون پادشاهی و خواه امرائی بوده باشد، بالتامام با او بوده دیگر هیچ‌کس را مدخلیتی نیست و اگر در هنگامه جنگ، پادشاه حاضر باشد، چون حکمران اصلی ولی نعمت است، به هر نحو که مأمور فرمایند از آن قرار به عمل می‌آورند و چنانچه پادشاه به سپهسالار واگذارد، مشارالیه آنچه مقتضای صلاح است مرتب می‌دارد و هرگاه پادشاه حاضر نبوده، سپاه مأمور به معسکر مشارالیه باشند، دیگر هیچ‌کس را مدخلیتی نبوده، آراستن تیپ و تعیین مکان جنگ با اهتمام با او بوده، هرگونه تصرفی و سیاستی که لازم داند به ظهور رسانیده، احدی را حد یارایی آن نیست که خلاف فرموده او را به ظهور آورد» (نصیری، ۱۳۷۲: ۱۴) بر اساس این سخن، فرماندهی قشون به هنگام نبرد در اختیار سپهسالار بوده و دیگر صاحب منصبان نظامی می‌بایست از او پیروی کنند. شاید به همین خاطر است، تنها منصب نظامی دوره صفویه که نمی‌توان صاحب آن را متعلق و وابسته به طیف تاجیکان، قزلباشان و یا نیروی سوم دانست، همین سپهسالار باشد. از هر سه گروه، کسانی بوده‌اند که صاحب این منصب شده‌اند و این حکایت از آن دارد که سعی بر آن بوده که صاحب مقام سپهسالاری بر اساس توانایی‌های افراد و نه بر اساس پایگاه قبیله‌ای و گروهی انتخاب شود. رقم‌هایی که برای سپهسالار نوشته می‌شد اشاره به یکسری از اختیارات دیگر او می‌کنند. از جمله در این رقم‌ها به او اختیار و دستور داده می‌شد که هر یک از بیگلربیگیان و امرای عظام که تنبلی و کاهلی در خدمت نمود، مجاز است آن‌ها را تنبیه یا معزول نماید و «خدمت او را جهت هر کس که خواهد عرض نماید که رقم او را ارسال فرماییم» (نصیری، ۱۳۷۲: ۱۴) همچنین میرزا رفیعا نیز به این مسئله اشاره نموده است «تغییر و تبدیل حکام و سلاطین و سایر عساکر منصوره منوط به رای و صواب دیده عالی جاه مشارالیه

است» (میرزا رفیعا، ۱۳۸۵: ۱۹۲) با این تفاسیر، سپهسالار در عزل و نصب‌ها نیز دخیل بوده و طبیعتاً این مسئله راه را برای دخالت او در امور سیاسی نیز باز می‌گذاشت.

فلور، سپهسالار را فقط عنوانی پر طمطراق می‌داند (فلور، ۱۳۸۸: ۳۷) اما سیوری نظری مخالف او دارد: «عبارت سپهسالار کل لشکر ایران یک منصب تو خالی نبود؛ برعکس امیرالامرا که تنها فرماندهی قزلباش را بر عهده داشت و قورچی باشی که تنها فرماندهی قورچی‌ها را بر عهده او بود، قوللرآغاسی که تنها فرماندهی غلامان را بر عهده داشت، سپهسالار در ۱۶۲۲م/۱۰۳۲ق فرماندهی عالی سپاه را که شامل امیران (که در آن تاریخ واژه‌ای خنثی بود) قورچیان (ترکمانان)، غلامان (گرچی‌ها، ارمنی‌ها، چرکس‌ها): تفنگچیان (عمدتاً شبه‌نظامیان بومی ایران) می‌شد، بر عهده داشت» (سیوری، ۱۳۸۲: ۲۶۷-۲۶۶) سپهسالار علاوه بر فرماندهی قشون و عزل و نصب امراء، مناصب بیگلربیگی آذربایجان و گاهی تفنگچی آقاسی را در اختیار داشت (نصیری، ۱۳۷۲: ۱۴). اینکه نصیری بر چه اساس عنوان کرده که منصب تفنگچی آقاسی گاهی اوقات از مناصب سپهسالار بوده، معلوم نیست. تنها تفنگچی آقاسی که منصب سپهسالاری را هم داشت رستم خان در مدتی کوتاه از سلطنت شاه صفی بود؛ اما ایالت آذربایجان همواره به‌عنوان تیول سپهسالار بوده و سپهسالار همیشه حکومت ایالت آذربایجان را در اختیار داشت.

در برخی از مواقع نیز همراهی نمایندگان سایر کشورها برای رسیدن به حضور شاه، از وظایف سپهسالار بود. معمولاً زمانی که سفرای کشورهای مختلف به دربار شاه می‌آمدند، وظیفه اعتمادالدوله بود که آن‌ها را به حضور شاه ببرد اما در زمان شاه عباس دوم موردی رخ داده که این وظیفه را سپهسالار بر عهده داشته است. در این زمان که ایران درگیر قندهار بود، مرتضی‌قلی خان سپهسالار، نماینده هندوستان را به دربار شاه هدایت نمود. «در آن اثنا فرمان قضا قدرت نشان جناب حضرت صاحب قران گیتی ستان از پیشگاه مسند جاه و جلال عز اصدار یافت که اعتضادالدوله مرتضی‌قلی خان سپه سالار امراء والی بلاد هندوستان را که دست نیازمندی بدامان اولیاء دولت ابد نشان زده‌اند، بحضور پرنور حاضر سازد» (شاملو، ۱۳۷۱: ۴۱۵/۱). شاید دلیل این امر اهمیت زمانی این دیدار بوده است، زیرا ایرانی‌ها در آن زمان مشغول محاصره قندهار بودند و شاه نیز در اردوگاه بوده و حالت جنگی میان ایران و هندوستان وجود داشته و در چنین مواقعی سپهسالار امور را بعد از شاه بر عهده داشت. البته نمی‌توان از ذکر این نکته نیز غافل ماند که در این زمان خلیفه سلطان، اعتمادالدوله بوده و او شخصیتی روحانی و مذهبی بوده که معمولاً شخصیتی غیرمداخله‌گر داشته و زیاد در امور مختلف خصوصاً در عهد شاه‌عباس دوم دخالت نمی‌کرد و شاید به همین جهت بوده که سپهسالار وظیفه‌ای که در حیطه کار اعتمادالدوله بود را بر عهده گرفته است.

همچنین استقبال از شاهزادگان دولت‌های همسایه نیز از جمله کارهایی بوده که سپهسالار انجام می‌داد. امامقلی خان ازبک که بینایی نداشت، برادر خود ندرمحمدخان را به‌عنوان قائم مقام خویش انتخاب کرده بود. او چون از ندرمحمدخان می‌ترسید به بهانه زیارت حرمین شریفین راهی دیار ایران شد. در هنگام ورود به مشهد مقدس ابتدا مرتضی‌قلی خان قاجار (سپهسالار آینده صفویان) که حاکم آن دیار بود، استقبال شایانی از وی نمود. سپس رستم خان سپهسالار که نیروهایش در انتظار حمله به قندهار در خراسان به سر می‌برد، بعد از ورود امامقلی خان «زیاده بر آنچه در حوصله شرح و بیان گنجد در رعایت و مراقبت و اهدای تحف و هدایای گران‌بها و لوازم میزبانی و مراسم میهمانی به اقصی الغابه مبالغه نموده و چند تن از ملازمان کاروان را مقرر فرمود که ملتزم رکاب جناب خانی بوده» (واله قزوینی، ۱۳۸۲: ۳۸۵) این وظیفه نیز موقتی بوده و بر حسب شرایط زمانی و مکانی رخ داده و از وظایف اصلی سپهسالار نبوده است.

جایگاه سپهسالار در ساختار قدرت صفویان

همواره در طول تاریخ ایران در راس هرم قدرت شاه قرار داشته به‌گونه‌ای که این امر را می‌توان هم در دوره باستان و هم در دوره اسلامی مشاهده نمود. حکومت صفویان نیز از این قاعده مستثنا نبوده و در راس آن شاه قرار داشت. بعد از شاه، گروه‌های نظامی و دیوانی دارای قدرت بودند. نیروهای نظامی (قزلباشان) در تشکیل حکومت صفویه نقش اساسی داشتند و همین امر سبب قدرت گسترده قزلباش‌ها در ساختار و تشکیلات صفویان شده بود. نظامیان قزلباش تا زمان اصلاحات نظامی شاه عباس قدرت اصلی در حکومت صفویه محسوب می‌شدند اما پس از اصلاحات شاه عباس، گروه‌های دیگری از نظامیان نیز توانستند در ساختار قدرت صفویان وارد شوند. به هر روی مهم‌ترین شاهد برای نشان دادن قدرت صاحب‌منصبان در عصر صفویه مجمع جانقی است. مجمع

جانقی، شورایی هفت یا هشت نفره بود که در برخی از مواقع با هفت نفر و در برخی مواقع با هشت نفر تشکیل می‌شد. اعضای آن: وزیر اعظم، قورچی باشی، قوللرآقاسی، تفنگچی آقاسی، ایشیک آقاسی باشی دیوان اعلی، دیوان بیگی و واقعه نویس بودند. این مجمع در حالت عادی شامل این هفت نفر می‌شد اما زمانی که در خصوص فرستادن نیروی نظامی به‌جایی تشکیل جلسه می‌شد، سپهسالار نیز حضور داشت. حضور چهار صاحب منصب نظامی در مجمعی هشت نفره نشانگر جایگاه والای نظامیان در ساختار قدرت حکومت صفوی می‌باشد.

در مورد اینکه سپهسالار در شمار امرای جانقی بوده یا نه اختلاف نظر وجود دارد. برخی منابع آورده‌اند که سپهسالار فقط در هنگام جنگ اجازه ورود به مجمع جانقی را داشت. تاورنیه بدون اشاره به این مطلب می‌آورد که جای سپهسالار در مجلس شورای دولتی بلافاصله پس از اعتمادالدوله می‌باشد (تاورنیه، ۱۳۶۶: ۵۸۱)؛ اما شاید مهم‌ترین منابع برای آگاهی از اینکه سپهسالار در مجمع جانقی حضور داشته یا نه دستورالملوک و القاب و مواجب باشند، گرچه این دو اثر بیشتر مربوط به اواخر صفویه می‌باشند. میرزا رفیعا می‌نویسد «اگر جانقی به خصوص فرستادن سپهسالار به سمتی از اطراف ممالک محروسه باشد حضور سپهسالار در مجمع جانقی نیز شرط است» (میرزا رفیعا، ۱۳۸۵: ۱۸۶) این مطلب تأیید کننده آن است که سپهسالار عضو همیشگی شورای جانقی نبوده و فقط در شرایط جنگی حضور او ضروری بوده است. لوسکایا نیز چنین اعتقادی دارد (لوسکایا و دیگران، ۱۳۵۴: ۵۴۷).

نصیری در ذکر اعضای این مجمع، سپهسالار را به جای دیوان بیگی از اعضای اصلی آورده (نصیری، ۱۳۷۲: ۳۱) و در مورد جای نشست سپهسالار در شورای امرای جانقی می‌نویسد: «در طرف راست بندگان اشرف اعلی، از همه بالاتر است و مقابل وزیر اعظم می‌نشینند و اگر اتفاق افتد که در صف امرای دست چپ نشینند، از قورچی باشی پایین‌تر مکان اوست» (نصیری، ۱۳۷۲: ۱۴) این نظر نصیری می‌تواند نشانگر آن باشد که سپهسالار همواره در شورای جانقی حضور نداشته و به همین سبب جای نشست وی نیز نامشخص بوده است. ظاهراً در هنگام جنگ، چون سپهسالار فرمانده کل قشون ایران بود حضورش الزامی بوده و به دلیل حساسیت موضوع جایگاه او در شورا برابر و هم‌تراز با وزیر اعظم و در روبروی او بوده است؛ اما زمانی که مسئله جنگ مطرح نبوده معمولاً سپهسالار در شورا شرکت نداشته و اگر هم حضور داشت، جایگاهش پایین‌تر از وزیر اعظم و قورچی باشی بود.

درآمد اقتصادی، هزینه‌ها و مداخل سپهسالار از مالیات آذربایجان به دست می‌آمد. نصیری آنرا سالی ۱۲ هزار تومان ذکر می‌کند. (نصیری، ۱۳۷۲: ۱۴) میرزا رفیعا مدخل رستم خان سپهسالار را ۱۷۴۶۴ تومان و ۷۲۹۸ دینار می‌داند که از محال آذربایجان و عراق تأمین می‌شد (میرزا رفیعا، ۱۳۸۵: ۱۹۲) احتمالاً منظور میرزا رفیعا از رستم خان سپهسالار، رستم خان عهد شاه سلیمان می‌باشد نه رستم خان عهد شاه صفی و شاه عباس دوم. کاری در آمد سپهسالار را ۲۰ هزار تومان می‌داند (کاری، ۱۳۹۱: ۱۹۵). این اختلاف به نظر می‌رسد به خاطر کم و زیاد شدن درآمد سپهسالار در ادوار مختلف، چند مسئولیتی بودن سپهسالار و تفاوت ارزش پول در مقاطع مختلف بوده است.

در مورد القاب سپهسالار، نصیری لیست بلندی از القاب او را ذکر می‌کند «ایالت و شوکت و اقبال پناه عظمت و حشمت و اجلال دستگاه شهامت و بسالت انتباه عالیجاه، امیرالامراء العظام، نظاما للایاله و الشوکه و العظمه و الحشمه و الجلاله و الشهامه و البساله و الاقبال فلان خان سپهسالار ایران» (نصیری، ۱۳۷۲: ۱۴) هرگاه برای سپهسالار نامه یا فرمانی نوشته می‌شد قبل از ذکر اسم او این القاب ذکر می‌شدند. در این القاب می‌توان به لقب امیرالامراء العظام اشاره نمود که نشانگر آن است که سپهسالار صاحب اختیار و جایگزین امیرالامراء نیز می‌باشد.

مقایسه جایگاه سپهسالار و قورچی باشی در ساختار نظامی

در اینجا سعی می‌شود به این مسئله که آیا سپهسالار بالاترین منصب نظامی بود و یا آن که قورچی باشی از او مهم‌تر بوده پرداخته شود. برخی منابع سپهسالار و برخی منابع قورچی باشی را بالاتر دانسته‌اند. ابتدا به نشانه‌ها و شواهدی که نشانگر اهمیت بیشتر قورچی باشی باشد پرداخته می‌شود.

همان‌گونه که پیش‌ازاین اشاره شد نصیری آورده است که در مجمع جانقی در برخی مواقع اتفاق می‌افتاد (احتمالاً در زمان صلح) که سپهسالار پایین‌تر از قورچی باشی می‌نشست. این می‌تواند بر این نکته استدلال کند که قورچی باشی در مواقعی بالاتر از سپهسالار بوده است. در خلدبرین و قصص الخاقانی مطلبی آمده که می‌تواند نشانه‌هایی از بالاتر بودن منصب قورچی باشی باشد.

در سال ۱۰۶۰/ق/۱۶۵۰م در عهد شاه عباس دوم مرتضی‌قلی خان بیجرلو قورچی باشی از منصب قورچی باشی عزل و این منصب به مرتضی‌قلی خان قاجار که در آن زمان سپهسالار بود، واگذار شد و مقام سپهسالاری نیز به علی‌قلی خان اختصاص یافت (شاملو، ۱۳۷۱: ۵۱۴/۱؛ واله قزوینی، ۱۳۸۲: ۴۱۹). گفته شده مرتضی‌قلی خان با این انتصاب «محسود امرای عالی شان گردید» (واله قزوینی، ۱۳۸۲: ۴۱۹) آنچه که از مطالب قصص الخاقانی و خلدبرین بر می‌آید، این که مرتضی‌قلی خان که از مقام سپهسالاری به مقام قورچی باشی رسیده، ارتقاء درجه یافته بود و نه تنزل درجه. اگر سپهسالار بالاتر از قورچی باشی بود مرتضی‌قلی خان می‌توانست با حفظ سمت سپهسالاری خود مقام قورچی باشی را نیز در اختیار بگیرد. البته دلیلی نیز وجود نداشت که واله بنویسد که با انتصاب مرتضی‌قلی خان قاجار به منصب قورچی باشی او محسود امرا گردیده است زیرا از مقامی اول به مقامی دوم تنزل یافته و این نمی‌تواند رشک برانگیز باشد.

تذکره الملوک نیز قورچی باشی را پس از وزیر اعظم، عمده‌ترین رکن دولت می‌داند (میرزا سمیعا، ۱۳۷۸: ۸۵). در میان محققان معاصر نیز فلور بر برتری قورچی باشی تأکید می‌کند «در اواخر سلسله صفوی سپهسالار یکی از امرای طرف مشورت و مهم‌ترین مقام لشکری پس از قورچی باشی بود.» (فلور، ۱۳۸۸: ۳۷) فلور تأکید می‌کند که تفنگچی آقاسی و قوللر آقاسی، زیر دست سپهسالار نیستند و آن‌ها امرای مستقلی هستند (فلور، ۱۳۸۸: ۳۷).

بیشتر مطالب قصص الخاقانی شرح جنگ‌های صفوی و گورکانی بر سر قندهار می‌باشد. در این اثر نمی‌توان به غیر از مطلبی که در فوق آمد، مطلب دیگری دال بر برتری قورچی باشی نسبت به سپهسالار یافت. با توجه به رخداد مهم محاصره قلعه قندهار و پررنگ‌تر بودن نقش نظامیان، اگر قورچی باشی بالاترین مقام نظامی بود قطعاً به اقدامات و کارهای مهم او نیز به‌عنوان فرمانده کل قشون پرداخته می‌شد. این در حالی است که نمی‌توان چنین مطالبی را در آن یافت ولی برعکس، چیزی که هویدا است آن است که در طول این نبردها، معمولاً هدایت قشون ایران بر عهده سپهسالار بوده و حتی نقش سیاوش خان قوللر آقاسی نیز از نقش قورچی باشی پررنگ‌تر است.

کمپفر معترف است که سپهسالار بعد از وزیر اعظم، مهم‌ترین مقام دولتی را داشته است (کمپفر، ۱۳۷۷: ۹۰). اولتاریوس نیز می‌نویسد: «افسران و درجه داران ایران بر حسب عده‌ای که تحت فرمان خود دارند طبقه‌بندی می‌شوند. فرماندهان بزرگ را سردار می‌گویند بعد از سردار قورچی باشی است که فرماندهی ده تا دوازده هزار سرباز را عهده‌دار است.» (اولتاریوس، ۱۳۶۹: ۲ / ۷۴۲). به نظر می‌رسد منظور از سردار، همان سپهسالار است. فلور به نقل از لی بروین نگاشته است که صاحب منصبان نظامی زیر دست سپهسالار نبوده‌اند و تنها در زمان جنگ این صاحب منصبان تحت فرمان او قرار می‌گرفتند (فلور، ۱۳۸۸: ۳۷). در واقع این مطلبی درست است، زیرا هر صاحب‌منصبی مستقل عمل می‌کرد و فقط از شاه دستور می‌گرفت اما در هنگام جنگ تجمیع قوا می‌شد و تحت فرماندهی یک نفر که سپهسالار بود قرار می‌گرفتند. بیانی نیز سپهسالار را بعد از صدر اعظم، مهم‌ترین مقام دولت صفوی می‌داند (بیانی، ۱۳۵۳: ۱۲۵).

از مقایسه درآمدهای صاحب منصبان نظامی می‌توان به درجه اعتبار آن‌ها پی برد. درآمد سپهسالار در مقایسه با درآمد قورچی باشی بسیار رقم بالاتری بود. از میزان درآمد به خوبی می‌توان حدس زد که سپهسالار بالاترین مقام نظامی ایران بوده است. علاوه بر این در اختیار داشتن دو ایالت مهم آذربایجان و عراق عجم توسط سپهسالار می‌تواند استدلالی بر اهمیت و اعتبار منصب سپهسالاری باشد. به نظر می‌رسد که در سلسله‌مراتب نظامی، سپهسالار جایگاهی بالاتر از قورچی باشی داشته است اما در سلسله‌مراتب تشکیلاتی صفویان که متشکل از نظامیان و دیوانیان می‌باشد، جایگاه قورچی باشی بالاتر از سپهسالار بوده است زیرا همان‌گونه که آمد، سپهسالار در شورای جانقی جایگاه ثابت و همیشگی نداشت.

نتیجه‌گیری

ایجاد منصب سپهسالاری توسط شاه عباس اول با هدف کاهش قدرت قزلباش‌ها، تسلط بیشتر شاه صفوی بر اصلی‌ترین منصب نظامی، قوام بخشیدن به مسئله مشروعیت از طریق احیای مناصب و اسامی پیش از اسلام و ... بوده است. این تحول در ساختار نظامی صفویان سبب تسلط بیشتر شاه صفوی بر امور نظامی می‌شد با این وجود ایجاد منصب سپهسالاری سبب ایجاد رقابت نامحسوس میان سپهسالار و قورچی باشی (فرمانده قزلباشان) شده بود که این امر می‌توانست مشکلی جدید افزون بر مشکلات

پیشین (رقابت ترکان و تاجیکان) باشد. به‌ویژه آنکه در زمان پادشاهان ضعیف‌تر این رقابت سبب اختلال در امور نظامی می‌گردید. این مشکل را می‌توان در رقابت‌های درباری در زمان شاه سلطان حسین که در نهایت منجر به سقوط صفویان شد مشاهده نمود. به هر روی احیا منصب سپهسالاری توسط شاه عباس دارای جنبه‌های مثبت و منفی متعددی بوده که نمی‌توان به‌صورت قطعی عنوان نمود این اقدام توسط وی مثبت و یا منفی بوده است.

سپهسالار در تشکیلات نظامی جدیدی که شاه عباس طراحی کرده بود، متعلق به هیچ‌کدام از گروه‌های قدرت نبود و هرکدام از این گروه‌ها بدون توجه به جایگاه نژادی و قومی آن‌ها می‌توانستند، صاحب این منصب باشند. مهم‌ترین وظیفه سپهسالار نیز ایجاد همدلی و اتحاد میان نیروهای نظامی ناهمگون صفویان در زمان جنگ بوده است. البته همان‌گونه که اشاره شد، کارکرد وحدت‌بخش یا تفرقه‌انگیز سپهسالار بیشتر متأثر از میزان تسلط شاه صفوی بر امور و اقتدار وی بوده است.

منابع

- اولناریوس، آدام. (۱۳۶۹). سفرنامه آدام اولناریوس اصفهان خونین شاه صفی، ج دوم، ترجمه حسین کردبچه، تهران: شرکت کتاب برای همه. بابایی، سوسن، بابایان، کاترین، باغدیانتس، اینا، کیب، مک، و فرهاد، معصومه. (۱۳۹۰). غلامان خاصه نخیشان نوحاسته دوران صفوی، ترجمه حسن افشار، تهران: نشرمرکز.
- بیانی، خانابا. (۱۳۵۳). تاریخ نظامی ایران در دوره صفویه، تهران: ستاد بزرگ ارتشتاران.
- تاورنیه، ژان باتیست. (۱۳۳۶). سفرنامه تاورنیه، ترجمه ابوتراب نوری، بتصحیح حمیدشیرانی، ج دوم، اصفهان: چاپخانه پروین.
- نواقب، جهانیش. (۱۳۹۱). سازمان سپاه و صاحب منصبان نظامی عصر شاه صفی (۱۰۵۲-۱۰۳۸ق)، تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهرا (س)، ۱۴(۲۲)، ۵۲-۱. <https://doi.org/10.22051/hii.2014.759>
- سیوری، م. راجر. (۱۳۸۲). تحقیقاتی در تاریخ ایران عصر صفوی، ترجمه عباسقلی غفاری فرد و محمدباقر آرام، تهران: امیرکبیر.
- شاردن، ژان. (۱۳۷۴). سفرنامه شاردن، ج سوم، ترجمه اقبال یغمایی، تهران: انتشارات توس.
- شاملو، ولی قلی بن داود قلی. (۱۳۷۱). قصص الخاقانی، ج اول، بتصحیح و پاورقی حسن سادات ناصری، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- غفرانی، علی، و تنهایی، سیده نرگس. (۱۳۹۶). «سپهسالار»، همایش دانشنامه جهان اسلام، جلد ۲۲، ۸۵۰-۸۴۷.
- فلور، ویلم. (۱۳۸۸). دیوان و قشون در عصر صفوی، ترجمه کاظم فیروزمند، تهران: انتشارات آگاه.
- کارری، جوانی فرانچسکو جملی. (۱۳۹۱). سفرنامه کارری، ترجمه عباس نخجوانی و عبدالعلی کارنگ، ج سوم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- کریستین سن، آرتور. (۱۳۶۸). ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، ج ششم، تهران: دنیای کتاب.
- کمپفر، انگلبرت. (۱۳۷۷). سفرنامه کمپفر، ترجمه کیکاووس جهانداری، ج سوم، تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی.
- گردیزی، عبدالحی بن ضحاک. (۱۳۶۳). تاریخ گردیزی، تصحیح عبدالحی حبیبی، تهران: دنیای کتاب.
- لوسکایا، ن و پیگو و دیگران. (۱۳۵۴). تاریخ ایران از دوران باستان تا پایان سده هیجدهم میلادی، ترجمه کریم کشاورز، تهران: پیام.
- لوفت، پاول. (۱۳۸۰). ایران در عهدشاه عباس دوم، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران: مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه.
- میرزا سمیعا. (۱۳۷۸). تذکره الملوک، به کوشش سیدمحمد دبیرسیاقی، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران: امیرکبیر.
- میرزارفیع، محمدرفیع بن حسن. (۱۳۸۵). دستورالملوک، بکوشش و تصحیح محمداسماعیل مارچینکوفسکی، ترجمه علی کردآبادی، تهران: مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی.
- نصیری، میرزاعلی نقی. (۱۳۷۲). القاب و مواجب دوره سلاطین صفوی، تصحیح یوسف رحیم لو، مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی.
- هدایت، رضاقلی خان. (۱۳۸۰). تاریخ روضه الصفا ناصری، ج هشتم، به تصحیح و تحشیه جمشید کیان فر، تهران: انتشارات اساطیر.
- واله قزوینی اصفهانی، محمدیوسف. (۱۳۸۲). خلدبرین (ایران در زمان شاه صفی و شاه عباس دوم)، تصحیح محمدرضا نصیری، حدیقه ششم و هفتم از روضه هشتم، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.